૨.ગુજરાતી સાહિત્યમાં કૃતિ વિવેચનની ગતિવિધિ

૨.૧ પ્રસ્તાવના

વિવેચનક્ષેત્રે જૂની-નવી પેઢીના લગભગ બધા જ પીઢ અને પ્રયોગશીલ વિવેચકો તથા નવા અભ્યાસીઓ એકસાથે પ્રવૃત રહ્યાં છે.

વિવેચનના વિવિધ પ્રવાહો જેમાં સિદ્ધાંત વિવેચન પ્રવાહ દિગ્દર્શન, સર્જકો વિશેના અધ્યપનો એ બધા કરતા વિપુલ પ્રમાણમાં કોઇ પ્રવૃત્તિ ચાલી હોય તો એ કૃતિ વિવેચનની છે. સુરેશ જોશી દ્વારા કાવ્યસ્વાદોના ધ્યાનપાત્ર પ્રયોગ થતાં એ પ્રવૃતિ વિશેષ વિકસી અને વિસ્તરી છે. કાવ્ય, વાર્તા, નાટક અને નવલકથાની કૃતિઓના ઘટકોને વિશ્લેષવાના કે એનું આસ્વાદ દર્શન કરાવવાની પ્રવૃતિ સાતમાં દાયકા બાદ વધુ વ્યાપક બની. આમાં કાવ્યકૃતિઓના રસદર્શનોનું પ્રમાણ સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણું મોટું રહ્યું છે, પણ વાર્તા આદિ કથા સાહિત્યની કૃતિઓના આસ્વાદો આપવાનું વલણ પણ નોંધ પાત્ર રહ્યું છે.

ગ્રં[illegible] પણ ખૂબ વિસ્તૃત રહ્યું છે. સાતમાં દાયકામાં શરૂ થયેલાં સાહિત્યસમીક્ષા અને વિવેચનના સામાયિક ‘ગ્રંથ’, ‘ક્ષિતિજ’, ‘ઊહાપોહ’, ‘વિશ્વમાનવ’, ‘સંસ્કૃતિ’, ‘ફાર્બસ ત્રૈમાસિક’, ‘પરબ’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘સ્વાધ્યાય’, ‘અતદ્’ વગેરે સામયિકોમાં કૃતિઓની સમીક્ષા ઓ તેમજ નીવડેલી કૃતિઓના પુનઃ મૂલ્યાંકનો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે. અદ્યતન સાહિત્ય વલણોની ભૂમિકા રચીને પ્રયોગશીલ કૃતિની આલોચન કરતી અભ્યાસપૂર્ણ દીર્ઘ સમીક્ષાઓ, કૃતિના ઘટકોને ચર્ચતી વિશ્લેષણાત્મક સમીક્ષાઓ, કૃતિનાં મહત્ત્વના પ્રભાવક બિંદુઓને અજવાળી આપતી સમીક્ષાઓ તથા ટૂંકા પરિચયલક્ષી અવલોકનોનું વૈવિધ્ય નજરે પડે છે. કૃતિને વિશેષ સઘનતાથી પામવા, એના

સર્જકના નિકટના પરિચયની ઉષ્માવાળાં વિવેચનો-અવલોકનો પણ સવિશેષ ઉપલબ્ધ થયા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કૃતિ વિવેચનની ગતિવિધિનો પરિચય જે તે યુગના વિવેચકોએ કરેલા પ્રદાન ને લક્ષમાં રાખીને મેળવીએ.

૨.૨ નર્મદયુગ

૨.૨.૧ નર્મદઃ

નર્મદે ગદ્ય, પદ્ય અને નાટક ત્રણ વિશે પોતાના વિવચેનાત્મક અભિપ્રાયો અને વિચારો રજૂ કર્યા છે. આ વિચારોમાંથી કેટલાંક નર્મદને પોતાને જ અંગત સૂઝેલાં એવાં મૌલિક અને કેટલાંક સંસ્કૃત અને અંગ્રજી સાહિત્યના અભ્યાસથી સૂઝેલા છે. આ સિદ્ધાંતો તેણે તે ભાષાના અવતરણો સહિત રજૂ કર્યા છે. અને તે નર્મદનું વિવેચન કાર્ય છે. નર્મદનું વિવેચન સાહિત્ય ચાર પ્રકારના લેખોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે :

૧) મુખ્યત્વે કરીને કવિતા વિશેના લેખોમાં

૨) ગુજરાતી કવિઓ સંબંધી લેખોમાં

૩) કેટલાંક ગ્રંથાવલોકનો તથા ચર્ચા પત્રોના લેખોમાં

૪) ગદ્ય સાહિત્ય વિશેના

નર્મદના આ સાહિત્ય વિષયક લેખો માત્ર ટૂંકા નિબંધો રૂપે જ છે. તેમાં છૂટી છવાઇ વિવેચનાની વિચાર ચમક દેખાય છે; પણ શાસ્ત્રીય સળંગસૂત્રતા હોવી જોઇએ તે તેમાં જણાતી નથી. આ પ્રકારના શાસ્ત્રીય મોટાં લેખો અને તેમાં સંબદ્ધતાની અપેક્ષા નર્મદ પાસે રાખી જ શકાય નહિ. કેટલાંક અંશે તેના સ્વભાવની અધીરાઇ જોતાં અને ગદ્ય તેમજ વિવેચનના લેખક તરીકે તેને પડેલી મુશ્કેલીઓ જોતા તેના વિવેચનમાં રહેલી ત્રુટિઓ સમજી શકાય તેમ છે. અને ક્ષમ્ય પણ બને છે.

નર્મદનો કાળ સંક્રાંતિયુગનો હતો. જીવનમાં તેમ જ સાહિત્યમાં જનતાના અભિપ્રાયોનું મૂલ્યપરિવર્તન થયે જતું હતું એટલે વાણીના અભાવ ઉપરાંત આવા પ્રકારના યુગબલનો પ્રભાવ પણ તેને નડે એ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી નર્મદની શૈલીમાં સ્પષ્ટ અને સુસ્થ સિદ્ધાંતોની વ્યવસ્થાને બદલે વ્યસ્ત વિવેચનની વિચારકથાઓ માલુમ પડે છે. તેની શૈલી, જેવું હોય તેવું કહી દેવાની ધગશવાળી એટલે કે નીડર, સાચાબોલી અને નિરાંડબર છે. પણ તેની સાથે ક્યારેક અવિચારી બની જઇ અનુચિત વક્તવ્યનેય તે પોષે છે. નાનાવિધ વિષયોમાં તે રસળતી ચાલે છે. અને તેમને સ્વાભાવિકતાથી અનુકૂળ થઇ શકે છે.કયારેક એ શૈલી, કવિચરિત્રમાંના કવિઓના કુળ અને ગોત્ર શોધનારી સંશોધક પણ બની રહે છે.

ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યમાં ઇતિહાસમાં પુરોગામી વિવેચક તરીકે નર્મદનું સ્થાન અચળ રહી શકે તેમ છે.

૨.૨.૨ નવલરામઃ

કવિ દલપતરામ તથા નર્મદાશંકરના સાહિત્ય સંબંધી ભિન્ન પ્રકારના વિચારોનો અને મતોનો પોતાનામાં વિવેચકપુર રસ સમન્વય કરી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં મનનાત્મક દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિવેચન લખનાર પહેલાં નવલરામ હતાં. એણે વિવેચનસંબંધી અનેક પ્રકારના લેખોનો ઠીક-ઠીક જથ્થો ગુજરાતી સાહિત્યને ધર્યો છે. એમનું વિવેચન ત્રણ પ્રકારના લેખોમાં વહેંચાઇ ગયું છે. અને તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧) મુખ્યત્વે કરીને ગ્રંથાવલોકનોમાં

૨) કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી મનનાત્મક લેખોમાં, (જેમાં 'કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો', 'મનના વિચારો', 'હાસ્ય અને અદ્‌ભૂત રસ', 'દેશી પિંગળ' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.)

૩) કવિઓના જીવન અને કવન વિશેના લેખોમાં

આ લેખોમાં એમનું પદ્ય, નાટક અને ગદ્ય વિશેનું સઘળું વિવેચન આવી જાય છે. તે ઉપરાંત જોડણી, ભાષા વગેરે પ્રશ્નોનું તેમણે વિવરણ કર્યું છે. તેની પણ નોંધ લેવી ઘટે.

નવલરામનું વિવેચન તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે, કાવ્ય સામાન્ય વિશે તેઓએ ઓછું લખેલું છે તેમજ એમની આ સંબંધી વિચારણામાં નર્મદનો પ્રભાવ વરતાય છે. નવલરામે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રે નિરૂપેલા નવ રસોનો ભેદ તથા પ્રત્યેક રસના પાડેલાં વર્ગોની દૃષ્ટિએ પણ ગ્રંથાવલોકનો કરેલ છે. નવલરામે 'હાસ્ય અને અદ્‌ભૂત રસ' વિશે સ્વતંત્ર લેખ લખ્યો છે, જેમાં એમણે હાસ્ય અને અદ્‌ભૂત રસનો ઉદ્દેશ, વિભાવ વગેરેની માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી ચર્ચા કરેલી છે. શૈલી વિષયક વિચારણા કરતાં તેઓ જણાવે છે કે, પ્રત્યક કવિની શૈલીમાં મનનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેમજ કાવ્યમાં 'બાની' માટે અંગ્રજી Diction (ડિક્શન) શબ્દ પ્રયોજી એ વિષયક ચર્ચા કરી છે. સંગીત કવિતા અંગે એમનું માનવું છે કે, સંગીત કવિતા અક્ષરમેળ વૃતોમાં નહિ. પણ આપણા સાહિત્યના સંગીતમેળ છંદોમાં જ લખાવી જોઇએ[redacted] દ્વારા પણ નીતિબોધ કેવી રીતે પ્રગટાવી શકાય એ અંગે તેમજ વાર્તા સાહિત્યમાં લેખકના મંતવ્યો મૂકવાની રીતભાત અંગે પણ નવલરામે ચર્ચા કરી છે.

નવલરામ નિયમિત રીતે માસિકોમાં પુસ્તકોનાં અવલોકન લખનાર પહેલાં હતો[redacted] [redacted] ણાલી નવલરામે પોતાના માટે નક્કી કરેલ જે મુજબ અવલોકન પ્રસંગે જે ગ્ર[redacted] દ્ધાંતો હોય તેનો પ્રથમથી શાસ્ત્રીય રીતે પરિચય આપીને સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં આપણા તે સમયના ઘડાતા સાહિત્યની અંદર મોટા વલણો વિશે ઉપરાંત જોડણીની અરાજકતા તથા એના ઉકેલ વિશે પણ નવલરામે ચિંતનાત્મક વિવેચન આપ્યું છે.

આમ, ગુજરાતી વિવેચનક્ષેત્રે એમનું પ્રદાન સીમાચિહ્ન રૂપ છે.

૨.૨.૩ મણિલાલ નભુભાઇ:

મણિલાલ નભુભાઇની વિવેચન પ્રવૃત્તિના મૂળિયા વિશે ચર્ચા કરીએ તો એમનો સંસ્કૃતનો[redacted] પ્રાચીનના તેઓ વધારે અભિમાની, સનાતન ધર્મના વધારે શ્રદ્ધાળુ, અને સંસાર સુધારામાં પ્રાચીનમાં સારું હોય તે રક્ષવાના આગ્રહી હતાં. તેઓ વેદાંતી અને યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસી હોવાથી તેમના કાવ્યશાસ્ત્ર પર તે બંનેની મોટી અસર છે.

મણિલાલનું વિવેચન સાહિત્ય:

૧) 'ગુજરાતના લેખકો સંબંધી તેમની લેખમાળામાં, '

૨) કાવ્ય વિશે લખેલાં નિબંધમાં

૩) જથ્થાબંધ લખેલાં ગ્રં[redacted]

તે સિવાય તેમણે 'પ્રિ[redacted] પ્રાસંગિક ચર્ચા કરી છે. તથા, પોતાના સમકાલીન સાહિત્યકારોની અવસાન-નોંધમાં તેમના સાહિત્ય વિશે પોતાના કેટલાક અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે. કૃતિ વિવેચન અંગે મણિલાલ નભુભાઇનું માનવું છે કે, વિવેચકે મહાન કૃતિનું સમગ્ર અને વ્યાપક દર્શન કરાવવું જોઇએ, કેમ કે, કેટલાંક વિવેચનો કૃતિની એકાદ ગૌણ નવીનતા ઉપર મુગ્ધ થઇને લખાય છે; એ નવીનતામાં કોઇ મહાન સત્ય રહેલું છે કે, નહિ તે પર લક્ષ અપાતું નથી વિવેચનકે મહાન કૃતિઓનાં સ્વરૂપનો આદર્શ અને તેનું ધોરણ ધ્યાનમાં રાખી ગ્રં[redacted]
એવો મત દર્શાવ્યો છે.

મણિલાલે આ ઉપરાંત અન્ય ગ્રં[redacted]
'ઋતુવર્ણન', 'કલાન્ત કવિ', 'ઇન્દ્રજિતવધકાવ્ય', 'સ્નેહમુદ્રા', 'સરસ્વતીચંદ્ર',

'નળાખ્યાન', 'દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ', 'અમરુશતક', 'રસશાસ્ત્ર', 'ગીતગોવિંદ', 'પૃથુરાજરાસા' વગેરેના અવલોકનો મણિલાલની અવલોકન બુદ્ધિની શક્તિ અને મર્યાદાના સુંદર નમૂના છે. એ બધામાં મણિલાલની ઊંડી વિદ્વતા પ્રકાશી ઊઠે છે. તેમના વડે ગુજરાતી વિવેચના શુદ્ધ અને શુભ સંસ્કારો પામી છે.

૨.૨.૪ રમણભાઇઃ

રમણભાઇના વિવેચનકાર્યનું પ્રમાણ અને વૈવિધ્ય બંને પુષ્કળ છે. રમણભાઇએ એક આખા લાંબા સળંગ કાવ્ય ઉપર સ્વતંત્ર વિવેચન કર્યું છે. કોઇ આખા ગ્રં[illegible]હનું ગુણદર્શન કર્યું છે. કોઇ એક કવિને લઇ તેના ઉપર વિવરણ કર્યું છે. એક આખા અમુક યુગને લઇ તેનું સિંહાવલોકન કર્યું છે. અને કાવ્ય સમગ્ર-કાવ્ય સામાન્ય વિશે અંગ્રજી તથા સંસ્કૃત વિવેચનની દૃષ્ટિએ સામાન્ય ચર્ચા પણ કરી છે. આમ તેમની વિવેચના બહુલતાભરી છે અને બહુવિધ સ્વરૂપે બહાર પડી છે.

રમણભાઇએ લાંબા કાવ્ય પર સ્વત્તંત્રા વિવેચન લખ્યું છે, જેનું દૃષ્ટાંત 'વિભાવરી સ્વપ્ન' પરનું તેમનું અવલોકન છે; તથા 'પૃથ્વીરાજરાસા' નું રમણભાઇએ કરેલું ટિપ્પણ પણ તેમાં ગણી શકાય. ગ્રંથાવલોકનમાં 'હૃદયવીણાનું અવલોકન', 'અભંગમાળા' અને 'સરસ્વતીચંદ્ર' વિશેનાં તેમનાં અવલોકનો જાણીતાં છે. ભોળાનાથ સારાભાઇના જીવન અને કવન વિશે તેમણે આલેખન કર્યું છે. 'હાલના ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે કેટલાક વિચારો' એ અને એવા ઇત્તર લેખોમાં રમણભાઇએ કોઇ એક યુગ લઇ તેનું સિંહાવલોકન કર્યું છે, કાવ્યસમગ્ર વિશે તેમની વિશાળ ચર્ચાઓ 'કવિતા' અને 'કાવ્યાનંદ' જેવા લેખોમાં જણાય છે. આ ઉપરાંત કોઇ એક રસને-દાખલા તરીકે 'હાસ્યરસ' ને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ નિરૂપી, અનેક આંગ્લ અને સંસ્કૃત લેખકોના વિચારો ટાંકી તેની વિદ્વતાપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે.

૨.૨.૫ નરસિંહરાવ :

નરસિંહરાવના સાહિત્યસર્જનની સાથે એમનું વિવેચન કાર્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં છે. તેમના 'મનોમુકુર' ના ચાર ગ્રં[illegible] [illegible]

માધવજી વ્યાખ્યાન માળામાંનાં ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્ય વિશેનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો છે; તેમના સમયમાં [illegible] [illegible]

નાટકો' ઉપર વ્યાખ્યાન પુસ્તક તૈયાર કરેલ ઉપરાંત નરસિંહરાવે વ્યક્તિઓના રેખાચિત્રો 'સ્મરણમુકુર' માં દોર્યા છે. જે એક પ્રકારનું ગૌણ વિવેચનનું નિરીક્ષણાત્મક કાર્ય કરી શકાય 'વિવર્તલીલા' ગ્રં[illegible] [illegible] [illegible]

સ્વૈરવિહારી શૈલી હોઇ, વિષયપસંદગી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક થતી નથી. એવા પુસ્તકમાં પણ નરસિંહરાવે કાવ્યને લગતા અનેક વિષયો, અનેક પ્રશ્નો જેવા કે, હાસ્ય વ્યંજના, ઉદાત્તભાવ વગેરે ની ચર્ચા કરી છે. નરસિંહરાવની વિવેચનાનું વિષયવાર વિભાજન આ મુજબ કરેલ છે.

૧) રસ તથા કલામાં તત્વાશ્લેષણ આ વિભાગમાં નરસિંહરાવના સમસ્ત વાડમયની ચર્ચા સમાવિષ્ટ છે.

૨) ગ્રં[illegible] [illegible] માં ગ્રં[illegible]

પ્રસ્તાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

૩) જીવન-દર્શન-સાહિત્યકારના જીવન અને સાહિત્યની રૂપરેખાનું આલેખન

૪) ગુજરાતી સાહિત્યનું, તેની કવિતાનું દિગ્દર્શન, ખંડદર્શન, વિહંગાવલોકન અને સિંહાવલોકન કરતાં લેખો.

૨.૨.૬ અન્ય વિવેચકો :

ગુજરાતી વિવેચન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કેટલાક એવા વિવેચકો આવે છે, જેમણે નિયમિત રીતે વિવેચનનું કાર્ય હાથમાં લીધુ નથી; આમ છતાં જેઓ ચિંતનશીલ છે.

અને એમના ચિતને ગુજરાતી વિવેચન પર મોટી અસર કરી છે. આવા પ્રકારનું વિવેચન કાર્ય ખાસ કરીને ગોવર્ધનરામ તથા શ્રી આનંદ શંકરે કર્યું ગણાય,

- ‘સાક્ષર જીવન’ લખી ગોવર્ધનરામે સાચો સાક્ષર વિશેનો આદર્શ રજુ કર્યો છે. તેમજ સરસ્વતીચંદ્રના ગ્રંથમાં છૂટાછવાયા સાહિત્ય સંબંધી ઉલ્લેખો કરેલાં છે. તેમનું પુસ્તક ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ પણ આ ક્ષેત્રે મહત્ત્વનું પ્રદાન બની રહે છે.
- ગુજરાતી ભાષાના સાચા સાહિત્યનિષ્ઠ અને ઉપાસક શ્રી કે,હ. ધ્રુવે (૧) શુદ્ધ વિવેચના (૨) વિવેચનાને ઉપકારક એવી ગૌણ સાહિત્યપ્રવૃતિઃ બંને કાર્યો કર્યા છે. તથા આપણા સાહિત્યના ચાલું પ્રશ્નોમાંના ‘પ્રે

  વિશે ચર્ચા કરી છે.
- શ્રી આનંદ શંકરે કેટલાંક સુંદર કવિત્વભર્યા અને ગૂઢ તાત્ત્વિક રહસ્યવાળા કાવ્યો તથા શ્લોકો અને ભજનોનો, પોતાની તત્વદ્દષ્ટિથી અર્થ કર્યો છે. એ પદ્ધતિ તે પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહોતી. ‘આપણો ધર્મ’ ના તત્વજ્ઞાન વિષયી તેમના ગ્રં

  નવી પદ્ધતિ દાખલ કરીને તેમણે તાત્વિક મનનને સ્પર્શતા લેખોનો સંગ્રહ કર્યો છે. તેમજ કેટલીક પ્રખ્યાત સાહિત્ય કૃતિઓ વિશેના શ્રી આનંદ શંકરના અભિપ્રાયો ‘નિર્ણાયક પ્રમાણ’ જેવા છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના અંત વિશે, ‘વસંતવિજય’ કાવ્યના રહસ્યાર્થ વિશે, ‘ગુજરાતના નાથ’ ની ઐતિહાસિક આલોચના વિશે તેમણે કરેલી ચર્ચા આ રીતની ગણી શકાય.

૨.૩ ગાંધીયુગઃ

૨.૩.૧ રામપ્રસાદ બક્ષીઃ

રામપ્રસાદ બક્ષીની વિવેચનપ્રવૃત્તિ ચારેક દાયકા સુધી ચાલી છે. ઓછાં પ્રમાણમાં પણ સાતત્યપૂર્વક એમણે તત્વચર્ચા, સાહિત્યસ્વરૂપ, પ્રવાહ દર્શન, કૃતિસમીક્ષા એમ

કોઇને કોઇ નિમિતે સાહિત્ય વિચારણા ચલાવી છે. ગોર્વધનરામના તત્ત્વવિચાર અને સર્જન વિશેના જુદે-જુદે સમયે વિભિન્ન નિમિતે લખાયેલા એમના લેખો ‘ગોવર્ધનરામનું મનોરાજ્ય’ માં ગ્રં[illegible]

પ્રવાહદર્શન અને કૃતિસમીક્ષાના એમના ઘણા વિવેચનલેખો હજુ ગ્રં[illegible] નથી. ‘સ્નેહમુદ્રા’ ઉપરાંત ઉમાશંકરની ‘પ્રાચીન’, ‘નિશીથ’, ‘આતિથ્ય’ આદિ કૃતિઓની લાંબી સમીક્ષામાં તથા કાન્ત, સુંદરમ્ આદિના કાવ્યોના વિવરણમાં એમનાં માર્મિક નિરીક્ષણો અને કાવ્યત્વની એમની ઊંડી સૂઝ નોંધપાત્ર છે.

૨.૩.૨ વિજય રાય વૈદ્યઃ

‘સાહિત્ય દર્શન’ (૧૯૩૫) તથા ‘જૂઇ અને કેત્તકી’ (૧૯૩૯) વિજયરાય વૈદ્યના વિવેચન કાર્યના સૌથી વધુ નોંધપાત્ર સમયગાળાના વિવેચનસંગ્રહો છે. વિજયરાયની ગ્રં[illegible] મહત્ત્વનો લાક્ષણિક અંશ છે. સંક્ષિપ્ત ગ્રંથવલોકનોમાં તે કૃતિનો રસલક્ષી અને મર્મદર્શી પરિચય આપે છે. તો એમની દીર્ઘ સમીક્ષાઓ અભ્યાસપૂર્ણ અને સમગ્રદર્શી હોય છે. પાશ્વાત્ય અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરંપરાની ઉત્તમ કૃતિઓના સંદર્ભે વિવેચન કૃતિના સ્વરૂપની લાક્ષણિકતાઓ ચર્ચી એનું મૂલ્યાંકન કરી આપતાં હોય છે. ‘ઊગતી જવાની’, ‘સાહિત્યમંથન’, ‘કાકાની શશી’, ‘ધૂમકેતુની વાર્તાઓ’ વગેરેની સંગીન દીર્ઘ સમીક્ષાઓ આના ઉત્તમ ઉદાહરણરૂપ છે.

‘નીલમ અને પોખરાજ’ (૧૯૬૨) તથા ‘માણેક અને અકીક’ (૧૯૬૨) એ બે પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહોમાં સાહિત્ય વિચારણા અને ગ્રં[illegible] આ બંને પુસ્તકોમાં એમણે કેટલાંક સર્જકો સાથેના પોતાના સંસ્મરણો અને વ્યક્તિ ચિત્રો આલેખ્યાં છે. આમ, વિજયરાય વૈદ્યનું એક તેજસ્વી વિવેચક તરીકેનું કામ ચિરસ્થાયી મૂલ્યવાળું છે.

૨.૩.૪ રસિકલાલ પરીખ

સાહિત્ય સર્જન અને વિવેચન ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાન, પુરાતત્વ, ઇતિહાસ ચિંતન, સંશોધન અને અનુવાદ સંપાદન એમ બહુવિધ ક્ષેત્રે રસિકલાલ પરીખનું પ્રદાન ઘણું મૂલ્યવાન રહ્યું છે. એમના પ્રત્યક્ષ વિવેચનમાં સહૃદયતાના અને મર્મજ્ઞ રસિકતાના ગુણ સવિશેષ પણે જોવા મળે છે[redacted] ના સમીક્ષા લેખો તથા ૧૯૭૨માં એમણે ગુજરાત વિદ્યાસભાની વિદ્યાબહેન નીલકંઠ વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોમાં ગ્રંથ્ર કરેલ છે. 'સરસ્વતીચંદ્રનો મહિમા-એની પાત્રસૃષ્ટિ' (૧૯૭૬) આની પ્રતીતિ કરાવે છે. કૃતિની લાક્ષણિકતાઓની ઝીણી નોંધ લઇને એનો આસ્વાદમૂલક પરિચય કરાવવા તરફ એમનો વધું ઝોક રહે છે. એમનું વિવેચન સામાન્ય પણે ગુણાનુરાગી રહેતું હોવા છતાં ક્યારેક એમણે સર્જકની મર્યાદાઓ પણ અસંગ્ધિપણે દર્શાવી આપી છે. કૃતિના સ્વરૂપની ચર્ચા સાથેનું વિસ્તૃત અને વિશ્લેષણાત્મક વિવેચન પણ એમણે ક્યારેક આપ્યું છે. 'દ્વિરેફની વાતો', 'શેષના કાવ્યો', 'ઊગતી જવાની' વગેરે કૃતિઓની લાંબી સમીક્ષાઓ આ દ્દષ્ટિએ ધ્યાનપાત્ર છે. એ[redacted]

જાય છે. તો ક્યારેક કૃતિના કોઇ એક જ પાસા પર કેન્દ્રિત થઇ જાય છે.

૨.૩.૪ વિશ્વનાથ ભટ્ટ

સાહિત્યના સૌદર્ય દર્શન તેમજ સત્યદર્શનના આગ્રહ સાથે ગૌરવયુક્ત શૈલીમાં સમગ્રલક્ષી અને સુદીર્ઘ અભ્યાસલેખો આપનાર તથા સ્વાયત કલાપ્રવૃતિ તરીકે વિવેચનનો મહિમા કરનાર તરીકે વિશ્વનાથ ભટ્ટ જાણીતા છે. એમના ચારે વિવેચનસંગ્રહોના આરંભના લેખો 'વિવેચનનો આદર્શ' (સાહિત્યસમીક્ષા : ૧૯૩૭), 'વિવેચનની અગત્ય' ('વિવેચનમુકુર' : ૧૯૩૯), અને 'વિવેચનની સર્જકતા' ('નિકષરેખા : ૧૯૪૫') અને

'વિવેચનની પવિત્રતા' ('પૂજા અને પરીક્ષા' : ૧૯૬૨) માં એનો વિગતવાર આલેખ સાંપડે છે.

કૃતિના સૌંદર્યને લક્ષતા આસ્વાદન અને એના સત્યદર્શી સમતોલ પરીક્ષણના આગ્રહથી થયેલી ગ્રૈ

સ્પર્શ કરતું પરિચયાત્મક અવલોકન કે કૃતિના સૌથી વધુ સ્પર્શી ગયેલા એં

આપતી સમીક્ષા નહીં, પણ કૃતિના પ્રત્યેક ઘટકને ચર્ચતી સર્વાશ્લેષી દીર્ઘ સમીક્ષા આપવા તરફ એમની નજર રહેલી. આપણા પ્રભાવવાદી વિવેચકોમાં વિશ્વનાથ આ કારણે સહેજ જુદા તરી આવે છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' પરનું વ્યાખ્યાન એમની રસિકતા અને વિદ્વતાનું પ્રમાણ આપતી સમીક્ષા છે. તો 'શૈવલિની' અને 'રાસતરંગિણી' ની સમીક્ષામાં એમણે બોટાદકરની સિદ્ધિ અને મર્યાદા બંને ને વિવેકપૂર્ણ રીતે ચીંધી બતાવ્યા છે. મુનશીની આત્મકથાને 'સર્જનાત્મક આત્મકથા' તરીકે મૂલવવામાં એમની રસદર્શી દૃષ્ટિનો અને 'કરણઘેલો' ની ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ કરેલ સમીક્ષામાં આલોચનાત્મક દૃષ્ટિનો પરિચય મળે છે.

૨.૩.૫ વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

વિષ્ણુપ્રસાદની વિવેચનાનો ઠીક-ઠીક મોટો ભાગ ગ્રૈં

એમની વિવેચન શક્તિના કેટલાંક સૌથી વધું લાક્ષણિક અંશો પણ આ પ્રત્યક્ષ વિવેચનમાં પ્રગટેલાં છે. એમણે લગભગ એકધારી રીતે કૃતિસમીક્ષાનું કામ કર્યું છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની અનેક ઉત્તમ પ્રશિષ્ટ કૃતિઓમાં અવગાહન કરીને કેળવાયેલાં એમનાં રુચિ દૃષ્ટિના વિનિયોગે ગુજરાતી કૃતિઓની એમની સમીક્ષાઓને ખૂબ માર્મિક બનાવી છે, આથી કેટલીક ઉત્તમ સમીક્ષાઓમાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિનું પરિમાણ પણ ઉમેરાયું છે. એમનું ચિતત્તંત્ર સૂક્ષ્મ સંવેદી અને સહૃદય છે. એટલે સાહિત્યકૃતિની આંતરિક મૂલ્યતાને એ પૂરી અભ્યાસશીલતા અને

રસજ્ઞતાથી ગ્રહણ કરે છે. એમના કેટલાંક નિરીક્ષણો આથી ખૂબ જ વેધક મર્માળા અને કૃતિના રહસ્યપ્રદેશને ઉદ્‌ઘાટિત કરી આપનારાં બન્યાં છે.

૨.૩.૬ ડોલરરાય માંકડ :

'નૈવેદ્ય' અને 'કાવ્યવિવેચન' માં ડોલરરાય માંકડની ગ્રે

કૃતિઓ વિશેની સમીક્ષાઓનો ઘાટ ડોલરરાયમાં અવલોકનોને બદલે અભ્યાસલેખો જેવો બંધાતો હોય છે. આવા અભ્યાસો માટે એમણે સામાન્ય પણે શિષ્ટ કૃતિઓ જ પંસદ કરી છે. એથી સાંસ્કૃતિક પરિપ્રે દ્ધ થતાં જીવનદર્શનને તપાસવામાં એમનું ઝાઝું લક્ષ રહ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ 'સરસ્વતીચંદ્ર' એમને સમસ્ત સમાજને નિરૂપતી સંકલ્પકથા લાગે છે, 'શર્વિલક' ની ચર્ચામાં લોકાયત મત વિશે તે વિસ્તારથી વિવરણ આપે છે. અને 'ઝેર તો પીધાં છે. જાણી જાણી' માંના પાત્રઘટના વિકાસને મૈત્રી, કરુણા, ઉપેક્ષા અને મુદિતાના ઉપલક્ષ્યમાં ચર્ચે છે. એમની પદ્ધતિ પણ કૃતિના વસ્તુવિચાર, પાત્રાલેખન, રહસ્ય આદિ ઘટકોના મુદ્દાસર વિવરણની રહે છે. 'પ્રાચીન', 'પારિજાત', આદિ કૃતિઓની ચર્ચાઓ આ દૃષ્ટિએ જોવા જેવી છે. જો કે એ મર્યાદા નોંધવી ઘટે કે કૃતિના વિચાર દ્રવ્યતાને તપાસવા વિશ્લેષવા તરફના ઝૂકાવને લીધે કલાકૃતિ તરીકેના એના પ્રભાવની કે એના રચનાકળાગત વિશેષોની ચર્ચા કરવાનું રહી જાય છે.

૨.૪ આધુનિક-અનુઆધુનિક-સાંપ્રત યુગ

આધુનિક યુગ, અનુઆધુનિકયુગ અને સાંપ્રતયુગમાં સિદ્ધાંત વિવેચનથી પ્રવાહ દિગ્દર્શન, સર્જકો વિશેના અધ્યયનો એ બધા કરતાં વિપુલ પ્રમાણમાં કોઇ પ્રવૃતિ ચાલી હોય તો એ કૃતિ વિવેચનની છે. સર્જાતું સાહિત્ય વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં અવલોકાય એવો આગ્રહ ઉમાશંકર જોશીએ સેવેલો એમાં જ એને વિવેચકનું એક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય એમણે જોયેલું. આ પૂર્વના વિવચને તો સર્જકનું દર્શન અને સર્જનની પ્રક્રિયા, સમાજ પ્રત્યે

સાહિત્યકારનો ધર્મ, સાહિત્યની પ્રભાવકતામાં જીવનમૂલ્યોનું મહત્ત્વ એ બાબતોની વિચારણા ચલાવેલી. નવી વિવેચનાએ સર્જનને સૌંદર્યનિષ્ઠ અને શુદ્ધ રસકીય ભૂમિકાએ તપાસવાનું સ્વીકાર્યું. કૃતિના સ્વાયત્ત વિશ્વને પામવાનો આગ્રહ સેવ્યો છે. અને એ માટે કૃતિની રૂપરચનાને કેન્દ્રમાં રાખતી વિવેચના આપી આ પ્રકારની વિવચનામાં આ મહાશોધ નિબંધમાં જેના કૃતિવિવેચનને અભ્યાસવિષય બનાવ્યો છે. તેવા પાંચ વિવેચકો, સુરેશ જોષી, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સુમન શાહ, રાધેશ્યામ શર્મા અને વિજય શાસ્ત્રીનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. પરંતુ એમના વિશે શોધ નિબંધના પ્રકરણોમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હોવાથી અત્રે ચર્ચા ન કરતા માત્ર ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. આ સિવાયના વિવેચકો વિશે અત્રે સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી છે.

૨.૪.૧ જયંત કોઠારી

જયંત કોઠારીમાં આકરી આલોચનાદૃષ્ટિ છે. એમની ઝીણી નજર સર્જન વિવેચન-સંપાદનના પુસ્તકોમાંથી સર્જકતા સજ્જતાની ઓછપને તથા એથી આવતી ક્ષતિઓને પકડે છે ને તીક્ષ્ણ છતાં શ્રદ્ધેય નિરીક્ષણો નોંધી આપે છે. એમનો અભિગમ વ્યાપક ભાષા નિર્ભીક અને સ્પષ્ટ હોય છે. ‘વ્યાસંગ’, ‘વાંકાદેખા વિવેચનો’ વગેરે ઉપરાંત એમને ઘણાં વિવેચનપુસ્તકો આપ્યા છે.

૨.૪.૨ ભરત મહેતા :

ભરત મહેતાના કૃતિ વિવેચનમાં આક્રમક નિર્ભીકતા છે. પણ તે આડેધડ તલવાર વીંઝતા નથી-એની પાછળ ખરી મથામણવાળી અભ્યાસશીલતા છે ને સાહિત્ય પદાર્થ વિશે સાચી નિસબત છે. એમણે ગુજરાતી નવલકથા અને વાર્તાની તેમજ ભારતીય નવલકથાની કૃતિઓને અભ્યાસશીલતાથી નિસબતપૂર્વક તપાસી છે. ‘કથામંથન’ એમનું નોંધપાત્ર વિવેચનપુસ્તક છે.

૨.૪.૩ જયેશ ભોગાયતા :

ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં[redacted]

જયેશ ભોગાયતા 'મળેલ જીવ', 'ગાંધીની કાવડ', 'વિનેશ અંતાણીની વાર્તાઓ' વિષયક ઊંડાણપૂર્વક વિવેચનકાર્ય કર્યુ છે. કૃતિવિવેચન ક્ષેત્રે એમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે.

૨.૪.૪ બિપિન આશર :

'સત્વશીલ લખાણ હોય તો અવશ્ય ચિરંજીવી બને તેમજ સમય જ બહુ મોટો વિવેચક છે જે દરેક ગ્રં[redacted] માણે છે.' એવો મત ધરાવનાર બિપિન આશર સાંપ્રત સમયના સુજ્ઞ અને અભ્યાસનિષ્ઠ વિવેચક છે. આશરે પચાસેક જેટલાં વિવેચનપુસ્તકો આપનાર આ વિવેચકના વિવેચન કાર્ય થકી કૃતિ વિવેચનનો એક સુદીર્ઘ આલેખ પ્રાપ્ત થાય છે. તમામનો ઉલ્લેખ શકય નથી. પણ 'દૃષ્ટિક્ષેપ', 'માઇલસ્ટોન', 'અતીત અને સામ્પ્રત', 'વિવેચનક્ષેપ', 'અતિક્રમણ', 'કાવ્યગત', 'અભ્યાસ અને આલોચના', 'સર્જક અને કૃતિ', 'કથાન્તર્ગત', 'કાવ્યવત્', 'અન્વેષણ અને આકલન' વગેરે વિવેચન સંગ્રહોમાં ગ્રં[redacted] જરાતી સાહિત્ય વિવેચનની ગતિવિધિને ગતિશીલ રાખકવામાં મહત્ત્વનું પ્રદાન બની રહે છે.

સાંપ્રત સમયમાં ગુજરાતી કૃતિવિવેચનની પરિપકવતાની પરિપાટી ઘડવામાં અગાઉના દાયકાઓમાં થયેલાં અભ્યાસપૂર્ણ કૃતિવિવેચનોની ભૂમિકા અવગણી ન શકાય અગાઉના દાયકાઓની કૃતિવિવેચનની પ્રવૃતિનો સંક્ષિપ્ત ચિતાર આપવાનો અત્રે પ્રયાસ કર્યો છે.

લોકસાહિત્યક્ષેત્રે કનુભાઇ જાનીનું 'લોકવાડમય' અભ્યાસની સજ્જતાવાળું પુસ્તક ગણી શકાય તો નાટયક્ષેત્રે ઉત્પલ ભાયાણીનું 'તર્જનીસંકેત' અને સતીશ વ્યાસનું 'પ્રતિમુખ' વિવેચનની વિશિષ્ટ મુદ્રા ઉપસાવે છે. હરિકૃષ્ણ પાઠકનો વિવેચનસંગ્રહ 'ગલીને નાકે[redacted] દ્ધાંતિક અભ્યાસથી કૃતિ-આસ્વાદ સુધીના

વિષય ફલકને આવરતા લેખોને સમાવતો તથા એમાં આસ્વાદકનાં મોકળાશ અને સૂઝ બતાવતો હેમન્ત દેસાઇ કૃત સંગ્રહ 'શબ્દાશ્રય', અરૂઢ રીતિથી પણ સાહિત્ય પદાર્થ વિશેની સ્પષ્ટ સમજથી લખાયેલો માય ડિયર જયુ કૃત સંગ્રહ 'સઃ પશ્યતિ', વિદેશી, અન્ય ભારતીય અને ગુજરાતી, એમ વ્યાપક ફલક પરથી કાવ્યકૃતિઓના આસ્વાદોનો વિજય શાસ્ત્રીકૃત કાવ્ય વિવેચન સંગ્રહ, 'કાવ્યરસ' સંસ્કૃત સાહિત્ય અને સાહિત્યશાસ્ત્ર વિશેના લેખકની આધુનિક સંદર્ભોની સમજને સામેલ કરતાં અજિત ઠાકોર કૃત સંગ્રહ 'કાવ્યાર્થ' ઉપરાંત બાબુ દાવલપુરા કૃત 'કથાયન' મોટા ભાગે સાતમા-આઠમા-નવમા દાયકાની નવલકથાની કૃતિલક્ષી સમીક્ષા આપતો નોંધપાત્ર વિવેચનસંગ્રહ છે.

૨.૫ ઉપસંહારઃ

કૃતિલક્ષી વિવેચન એ કૃતિસર્જન સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃતિ છે. સર્જકતાના પરિમાણો સમયે-સમયે બદલાતા રહે છે. અને સર્જન પ્રવૃતિ અનેકવિધ સ્તરે[illegible]
જેથી કૃતિલક્ષી વિવેચન પદ્ધતિ સામે વિવેચનમાં ઓજારોની અસ્પષ્ટતા અને સંદિગ્ધતા, બહોળી સજ્જતાનો અભાવ, અભ્યાસની ઊણપો જેવા પડકારો રહેલાં છે. એ બધાની વચ્ચે પણ કૃતિ વિવેચનની પ્રવૃતિ સ્પષ્ટ આગ્રહો સાથે પ્રૌ[illegible]
મર્યાદાઓને નિર્ભીકપણે ચીંધી બતાવતી નવા ઉન્મેષો પ્રગટાવતી સમૃદ્ધ બની રહી છે એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કૃતિ વિવેચન ક્ષેત્રે ગૌરવપૂર્ણ બાબત છે.

સંદર્ભગ્રંથ

૧) વિવેચનસંદર્ભ

રમણ સોની, પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

પ્ર.આ - ૧૯૯૪, બી.આ ૨૦૦૭

૨) વાત આપણા વિવેચનની - પૂર્વાર્ધ

શિરીષ પંચાલ, પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

પ્ર.આ. સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૫, બી.આ. માર્ચ - ૨૦૧૨

૩) વાત આપણા વિવેચનની - ઉત્તરાર્ધ

શિરીષ પંચાલ, પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

પ્ર.આ. માર્ચ , ૨૦૧૨

૪) આપણું વિવેચન સાહિત્ય

હીરા. મહેતા, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પ્ર.આ. ૧૯૩૯, બી.આ ૨૦૦૨